

e la sua montagna. Med drugimi je na tem simpoziju sodeloval tudi Valentino Simonitti s temo »Slovenci doline reke Torre. Preteklost in sedanost skupnosti, ki umira.« Tudi sicer so se nastopajoči s svojimi prispevki lotevali v glavnem zgodovine Beneške Slovenije. Omenil bi še simpozij v Attimisu iz leta 1982 in s temo: *Attimis in njegovo ozemlje v znamenju zgodovine*. Omenjam ga pa zaradi tega, ker bo v Attimisu simpozij tudi letos, vendar s poglobljenim interesom za zgodovinska dogajanja. Sodelovati je vsekakor treba, ker »Centro di studi Neviani« sooblikuje zgodovinopisje slovenskega naroda.

Vinko ŠRIBAR

G. G. Corbanese: *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo veneziano* (Grande atlante storico, cronologico comparato). Udine 1987.

Med recenzijami, ki sem jih pripravil za 38. številko *Arh. vest.*, je bila prva knjiga istega avtorja, tudi pod enakim naslovom, vendar za čas do vključno zgodnjega srednjega veka. Temu delu smo posvetili zelo veliko pozornosti, ker je to bilo prvič, da so v kakšni italijanski zgodovini posvetili toliko pozornosti Alp-skim Slovanom. Prva knjiga je izredno pomembna tudi za nas, slovenske arheologe. Druga knjiga nadaljuje oris zgodovine Furlanije, Trsta in Istre v visokem in poznem srednjem veku in vse do nove dobe. Za arheologe naj bi te vrstice veljale predvsem kot opozorilo, da je izšel tudi drugi zvezek historičnega atlasa tistega prostora, ki je bil za nas vedno zelo pomemben. Kot arheolog se ne čutim pristojen, da bi recenziral historični tekst in pa kartografsko obravnavo obdobja po letu 1000, vendar me ta tekst navdušuje, ker nam daje možnost pregleda nad zgodovino poznega srednjega veka istih ljudstev, ki smo jih obravnavali v obdobju zgodnjega srednjega veka. Zdi se mi, da tudi ta, drugi zvezek Corbanesejevega atlanta, zasluži vso pozornost iz metodoloških razlogov. Zdi se mi, da bi več Corbanesejevih kartografsko-metodoloških prijemov v tem zvezku arheologi lahko s pridom uporabili tudi za demonstracijo in študij v arheoloških obdobjih. Avtorju je videti, da je šolan za velikega sistematika, ki zna zelo veliko pojmov spremeniti v kartografski jezik. Dejansko je znal skoraj vse pojme spremeniti v karte razširjenosti. Na ta način je čitanje njegovih besedil spremenjeno v vizualno doživljanje kartografskih pregledov. Corbanese to počne tudi z vsemi drugimi pojmi, ki jih je lahko urediti po določenih kazalnih, kot, npr., kronološki, abecedni itd. Tako se je obsežno zgodovinsko besedilo o Severovzhodni Italiji, Istri in Julijskih Alpah spremenilo v »atlant« doslej najbrž neznane kakovosti. Menim, da si

ne moremo dovoliti, da te knjige ne bi spoznali. Corbanese je prinesel v zgodovinoslovje prijeme, mimo katerih pisanje študij o zgodovinskih in arheoloških obdobjih ne bo več moglo.

Vinko ŠRIBAR

G. C. Susini: *Epigrafia romana*. Guide allo studio della civiltà romana dir. da S. Calderone e S. D'Elia, X, 1, Jouvence 1982. 228 str., 64 tabel.

Susinijeva Rimska epigrafika ni nov poskus klasičnih uvodov v vedo, kakršnih imamo kar nekaj zelo dobrih, od R. Cagnata (*Cours d'épigraphie latine*, Paris 1914³), I. Calabi Limentani (*Epigrafia latina*, Milano: izhaja dopolnjeno v novih izdajah) in E. Meyerja (*Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt 1973), ampak je vodič, ki želi opozoriti na nove in doslej manj opažene oz. zanemarjene vidike študija epigrafike in prispevati k bolj stimulativnemu čitanju rimskih napisov. Študij rimskih napisov je namreč ključnega pomena za vsakega, ki se ukvarja z antično zgodovino; avtor v kratkem uvodu citira besede Artura Solarija, učitelja, ki ga je visoko cenil: »Če hočete resno študirati antično zgodovino, se naučite razumeti napise; študirajte epigrafiko ali pa pojdite sadit zelje!«

Knjiga je smiselno razčlenjena na tri dele: 1. Rimski napisi, 2. Epigrafika: sporočilo in zgodovina, in 3. Kako se znajti v stroki in kako raziskovati; vsak od teh delov pa na vrsto poglavij, ki jim vedno sledijo dragoceni bibliografski napotki. V prvem poglavju prvega dela (Epigrafika) opredeli pomen rimske epigrafike v antiki in danes od kurzivnih napisov na zidovih, namenjenih kratkotrajni uporabi, pa napisov na predmetih za domačo rabo, na keramiki, steklenih in bronastih predmetih, nakitu etc. (t. i. *instrumentum domesticum*), ki so s trgovino prepotovali dolge razdalje, do monumentalnih počastilnih, sakralnih in nagrobnih spomenikov, ki so želeli sporočiti ovekovečiti »za večno« (*titulis manebis in aevum*, na spomenikih boš ostal za večno). Opozarja na širši kontekst, v katerem je treba gledati napis: bazo oz. zgradbo, ki ji napis pripada; samo besedilo napisa; pisavo, v kateri je napisano; širše okolje, ki mu je bil napis namenjen. Za določene vede so napisi edini vir, oz. eden od glavnih virov: za študij abeced, paleografijo, v veliki meri za onomastiko in prozopografijo. V naslednjih poglavjih se dotika najrazličnejših vidikov epigrafske tematike. Rimski napisi dokumentirajo rimsko civilizacijo predvsem v luči posameznikov in njihovih družin; v nasprotju z grškimi napisi, ki jih sestavljajo navadno zelo majhne črke, so

rimski pogosto izklesani v monumentalnem slogu, ki je vsakomur zbudil zanimanje, sporočilo je bilo mogoče prebrati že na daljavo. Rimski napisi so znak pismenosti in pisava je bila eden glavnih instrumentov akulturacije. Včasih lahko prištevamo med produkte rimske kulture tudi italške, judovske, neopunske, palmirske in druge napise in napisi iz provinc nam prek »latinskega filtra« ohranjajo domače imenoslovje in domači umetniški izraz.

Vseh rimskih napisov je danes približno 300.000, daleč največ jih je bilo najdenih v Rimu in drugih velikih provincialnih prestolnicah, npr. v Taragoni, Narboni, Lionu, Koloniji, Saloni, Akvinku, Nikomediji, Efezu, Aleksandriji, Leptis; in v Italiji še v Akvileji, Pozzuoli in Sirakuzah. Napise moremo glede na namen, za katerega so bili postavljeni, razdeliti na pet večjih skupin: zgodovina posameznikov, ki se odraža predvsem v nagrobnih napisih; izraz religioznosti; napisi, posvečeni bogovom in različnim boštvom; napisi s političnim sporočilom: počastilni napisi, fasti, hvalnice, komemorativni napisi; razni predpisi in opozorila: pravna besedila, kalendarji, mejniki, miljniki; premični napisi: *instrumentum*, vojaške diplome, ostraka. Zgovorni so že zgolj naslovi poglavij: govorijo o tem, kako so se napisi ohranjali in prenašali iz roda v rod (3.); kako se je napis vklapljal v širši kontekst spomenika oz. okolja, ki mu je pripadal (4.). Dalje govori o epigrafski proizvodnji (5.), temi, ki ji je avtor posvetil znano monografijo *Il lapicida romano*; nato o pisavi, jeziku, zgradbi napisa (6.). V zadnjih petih poglavjih obravnava napise po skupinah, na katere jih je bil razdelil, in ki smo jih omenili zgoraj. Opozorja, kako redko je mogoče najti napis *in situ*, pa še takšne napise spremljajo včasih okoliščine, ki terjajo posebno pojasnilo: npr. miljniki, odkriti *in situ*, na katerih je vklesano število milj, ki je nedvomno mnogo manjše od razdalje, ki jo navaja. Verjetno so jih v delavnici opremili z napisom in bazično številko, ki so ji kasneje z barvo dodajali ustrezna dopolnila.

Spomenike so često uporabljali za gradbeni material ali okras in avtor kot zgled navaja napise iz Narone, vzdane v hiše vasice Vid pri Metkoviću, neredko pa so napisi za krasi-tev cerkva in lepih vil, posebej če so bili iz dragocenega marmorja, prepotovali tudi mnogo daljše razdalje, npr. od Male Azije do Italije. Največkrat so v negotovih časih pozne antike utrdili mestno obzidje z nagrobniki z bližnjih pokopališč. Ves srednji vek so za gradbeni material porabljali kamne z napisi in jih pri tem neusmiljeno prilagajali novim potrebam: lepo stelo Barbijev, ugledne oglejske družine, so, npr., prežagali na dvoje in še danes služi za podboj pri vходу v cerkev Sv.

Justa v Trstu; temelji za zidovje Sv. Donata v Zadru so v veliki meri sezidani iz napisnih kamnov – če navedemo le dva primera iz bližnje okolice, podobnih je v imperiju nešteto.

Nekatere napise moremo še danes občudovati v skoraj identičnem ambientu, v kakršnem so se nahajali v antiki. To velja npr., za nekropolo v Pompejih – pri vratih *Porta Nucerrina*, ali nekropolo v Šempetru pri Celju, največkrat pa se nahajajo v muzejih in zbirkah. Prvi pravi lapidarij je v 18. stoletju zasnoval v Veroni Scipione Maffei, ki je tudi avtor prvega modernega priročnika *Ars critica lapidaria*. Prvi prepis rimskih napisov izvira iz 8.–9. stoletja po Kr. in se hrani v švicarskem samostanu Einsiedlu, med najbolj znanimi prepisovalci pa je bil nedvomno Ciriacus iz Ankone. Sledijo prve zbirke napisov, posebej v 17. stoletju (Gruter), pa vse do Mommsena, ki je v 16 zvezkih monumentalnega dela *Corpus inscriptionum Latinarum* s sodelavci izpeljal veliki projekt objave vseh latinskih napisov rimskega imperija. Mommsenov *Corpus* se še danes dopolnjuje v enaki obliki, dopolnjujejo pa ga tudi številne epigrafske monografije, ki temeljijo na drugačnih načelih izdajanja napisov. Nekateri napisi se omenjajo zgolj v antični literaturi in so danes zgubljeni, le izjemoma pa lahko primerjamo besedilo na napisu z besedilom pri avtorju, tako *Tropaeum Alpium* v La Turbie, seznam pod Avgustom premaganih alpskih ljudstev (*CIL* 5. 7817), ki ga je prepisal Plinij Starejši (*n. h.* 3, 20, 136).

Rimski forumi in pokopališča so bili pravi vidni arhiv napisov, pred katerimi so se ljudje ustavljali in jih brali; nagrobni napis jih je k temu včasih izrecno povabil: *siste et lege*. Zaradi večje berljivosti so bile včasih na kamen pritrjene bronaste črke, ali pa so bile izklesane črke pobarvane rdeče. Z napisi se je rimski človek srečeval na vsakem koraku: z napisi na miljnikih, ko je potoval, z donatorskimi napisi na mozaičnih tleh bazilik, z napisi na mozaičnih tleh lepih vil, s pozdravi ali opozorili (*salve, cave canem*), z napisi na stopnicah gledališč, na skalah jamskih svetišč, z napisi na predmetih, ki jih je jemal v roke (mazila, zdravila, pečati, napisi na nakitu, steklenih čašah itd.). Spomenik pa ne govori le z napisom, temveč tudi s figuralnimi in simboličnimi upodobitvami, ki ga včasih spremljajo.

Eno najzanimivejših poglavij je posvečeno procesu nastajanja napisov – od obdelovanja kamnitih blokov v kamnoseških delavnicah, do vklesavanja napisov. Z odkritjem tvorov s topopljenih ladij, ki so prevažale marmorne bloke, je bilo mogoče natančno ugotoviti, do katere stopnje so jih obdelali delavci v kamnolomih. Prevažali so jih predvsem po morjih in rekah, npr. istrski kamen do Pada in po Padu

do raznih italjskih mest. Naslednje stopnje obdelave kamnite površine in izvedbe napisa je mogoče razbrati z ohranjenega spomenika; so zgovorna priča o različnih stopnjah akulturacije določenega okolja. Lahko jih razdelimo na štiri faze: 1. prva obdelava kamna in klientovo naročilo, 2. osnutek napisa, osnovna razdelitev besedila, 3. impaginacija: poprejšnji zapis besedila na kamnu (*ordinatio*) in 4. vklesavanje besedila. Različne napake v besedilu kažejo na različno izobrazbeno oz. kulturno stopnjo bodisi izvajalcev, bodisi naročnikov in so s tega stališča še posebej zanimive.

Latinska pisava se je razvila iz evbojske predloge, vendar je doživela v nekaterih etruskih centrih pismenosti velike modifikacije. Z rimsko oblastjo je prodrla do zadnjih koticov imperija. V visoko razvitih vzhodnih provincah so latinske napise postavljali predvsem rimski državljani in predstavniki državne oblasti, v zahodnih pa je bila prav pismenost eden najvidnejših znakov romanizacije. Za latinske napise je značilen lapidarni stil – izraz je v uporabi še danes! –, katerega sestavni del so večinoma zelo običajne kratice, in širom po imperiju se na rimskih nagrobnikih srečavamo s posvetilom božanskim Manom (*D. M.*) in z drugimi ustaljenimi formulami, na votivnih oltarčkih s posvetili I.O.M. in drugim znanim in manj znanim bogovom, in na počastilnih napisih s formulami, ki označujejo državne in mestne funkcije. Zaradi teh značilnosti se zdi, da je rimska epigrafika od severa do juga in od vzhoda do zahoda precej uniformna, in vendar je vsak napis košček zgodovine zase. Susini jih postavi v socialne in kulturne okvire in nakaže možnosti interpretiranja antičnih sporočil.

V zadnjem delu avtor uvaja čitatelja v strokovno delo, seznanja ga z najvažnejšo bazično literaturo, s tem, kako naj se loti dokumentacije epigrafskega gradiva. Daje tudi konkretne smernice za pravilno izdajanje napisov. Knjiga smiselno dopolnjuje doslej objavljene epigrafske priročnike in je izredno stimulatивно branje za vsakega, ki se ukvarja, oz. bi se želel ukvarjati z epigrafiko. Spodbuja ga k drugačnemu in bolj poglobljenemu razmišljanju o problemih, s katerimi se srečuje pri epigrafskem delu, in daje njegovemu raziskovanju širša razsežja.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Duje Rendić-Miočević: *Carmina epigraphica*. Splitski književni krug, Izvanredna izdaja knj. 1, Split 1987. 304 str. in 32 tabel s fotografijami.

Pred nami je knjiga, ki ima med jugoslovanškimi strokovnimi publikacijami čisto po-

sebno mesto: namenjena je širšemu krogu izobraženih bralcev, čeprav je njena tematika ozko epigrafska. To je zbirka grških in latinskih nagrobnih epigramov, oz. daljših, v verzih napisanih epitafov in drugih verzificiranih napisov s področja antične Dalmacije. Pripravil jo je eden najbolj uglednih poznavalcev dalmatinske zgodovine, arheologije, epigrafike in onomastike, dolgoletni profesor antične zgodovine na zagrebški univerzi in direktor zagrebškega Arheološkega muzeja, D. Rendić-Miočević.

Knjiga, ki je priročnega manjšega formata in zelo lično opremljena, je smiselno razdeljena na več enot. Kratkim uvodnim besedam sledi študija z naslovom *Siringe zvuci*, osrednji del knjige pa sestavlja deset grških in 75 latinskih napisov v verzih. Oštevilčeni so tekoče, vseh skupaj je 85. Velika odlika knjige je v tem, da so besedila vseh napisov objavljena dvojezično, na levi strani grški oz. latinski tekst, na desni hrvaški prevod. Sledijo opombe k napisom, kjer so navedene tudi poprejšnje objave, dalje razčlenjeno kazalo, pregled različnih metričnih shem, v katerih so pesmi zapisane, in seznam strokovne literature in kratic. Sledi daljši francoski povzetek, ki omogoča, da je knjiga dostopna tudi tujim bralcem; in 32 fotografij deloma napisov, ki jih avtor obravnava, pa tudi risb, reliefov, kipcev in vedut antičnih mest oz. nahajališč napisov.

V študiji daje avtor neke vrste zgodovinski in literarnozgodovinski uvod v tematiko nagrobne in drugačne vrste poezije na kamnu (*carmina epigraphica*) in poudarja, da v knjigi zbrani epigrami ne pomenijo gradiva v celoti, temveč so v zbirko vključeni le tisti epigrami, ki so dovolj dobro ohranjeni, oz. so lakune v njihovem besedilu tako majhne, da je mogoče vsaj začetne verze dopolniti brez večjih težav.

Napisi so opremljeni z vsemi potrebnimi podatki. Pri vsakem je naveden kraj, kjer je bil kamen najden, in tudi kratek oris najdišča, ki je največkrat katero od večjih naselij antične Dalmacije. Prvi grški nagrobnik v verzih izvira iz Ise, današnjega mesta Visa na istoimenskem otoku, ene najstarejših grških kolonij na Jadranu iz začetka 4. stol. pr. Kr., katere kolonisti so prišli iz sicilskih Sirakuz. Napis je v dorskem narečju, kakršnega so govorili v Sirakuzah, in govori o Kaliju, ki ga je smrt pokosila na »ilirski zemlji«. Dva epigrama sta s Farosa (Stari Grad na Hvaru, kolonija egejskega Parosa), eden iz Ulcinja, drugi so iz Salon, največjega antičnega mesta na Jadranu, iz katerega izvira tudi največje število latinskih napisov v verzih. Med najbolj občuteno napisanimi so nagrobnik otrok, tako, npr., epitaf Evzebijje, ki je umrla, še preden je dopolnila tretje leto.